

Убити тирана. Історія тираноборства від Цезаря до Каддафі

КУПИТИ

Спільне видання з видавництвом «Ніка-Центр».

Не існує тиранів, яких не можна усунути силою, ба більше, тиранія зумовлює можливість убивства тирана не тільки де-факто, але й де-юре. Починаючи з Давньої Греції, західна політико-правова традиція замислювалась над обставинами, що уможливають убивство тирана на законних підставах. Кожна епоха робила свій внесок у це питання шляхом пристрасних дебатів, палкої полеміки, вибухонебезпечних (і не тільки в переносному значенні) подій. Поданий у книжці аналіз простежує тему тиранії та тираноборства від античності до 2021 року, залишаючи останні сторінки під знаком питання. В останньому розділі ми бачимо деякі знайомі з новинних стрічок імена: Путін, Сі Цзіньпін, Ердоган, Орбан, Кім Чен Ин...

Самим фактом свого існування сьогоднішні тирані породжують завтрашніх тираноборців. У 2021 році автор не знав, що українцям доведеться виступити тираноборцями не тільки окремо взятого тирана, а й цілої імперії, вибудованої на тиранічній владі. Чому? Бо *Sic semper tyrannis!* – З тиранами так буде завжди! Не існує тиранів, яких не можна усунути силою, ба більше, тиранія зумовлює можливість убивства тирана не тільки де-факто, але й де-юре. Починаючи з Давньої Греції, західна політико-правова традиція замислювалась над обставинами, що уможливають убивство тирана на законних підставах. Кожна епоха робила свій внесок у це питання шляхом пристрасних дебатів, палкої полеміки, вибухонебезпечних (і не тільки в переносному значенні) подій.

Поданий у книжці аналіз простежує тему тиранії та тираноборства від античності до 2021 року, залишаючи останні сторінки під знаком питання. В останньому розділі ми бачимо деякі знайомі з новинних стрічок імена: Путін, Сі Цзіньпін, Ердоган, Орбан, Кім Чен Ин... Самим фактом свого існування сьогоднішні тирані породжують завтрашніх тираноборців. У 2021 році автор не знав, що українцям доведеться виступити тираноборцями не тільки окремо взятого тирана, а й цілої імперії, вибудованої на тиранічній владі. Чому? Бо *Sic semper tyrannis!* – З тиранами так буде завжди!

АЛДО АНДРЕА КАССІ

УБИТИ ТИРАНА

ІСТОРІЯ ТИРАНОБОРСТВА ВІД ЦЕЗАРЯ ДО КАДДАФІ

Анотація

Не існує тиранів, яких не можна усунути силою, ба більше, тиранія зумовлює можливість убивства тирана не тільки де-факто, але й де-юре. Починаючи з Давньої Греції, західна політико-правова традиція замислювалась над обставинами, що уможливляють убивство тирана на законних підставах. Кожна епоха робила свій внесок у це питання шляхом пристрасних дебатів, палкої полеміки, вибухонебезпечних (і не тільки в переносному значенні) подій.

Поданий у книжці аналіз простежує тему тиранії та тираноборства від античності до 2021 року, залишаючи останні сторінки під знаком питання. В останньому розділі ми бачимо деякі знайомі з новинних стрічок імена: Путін, Сі Цзіньпін, Ердоган, Орбан, Кім Чен Ин... Самим фактом свого існування сьогоденні тирані породжують завтрашніх тираноборців. У 2021 році автор не знав, що українцям доведеться виступити тираноборцями не тільки окремо взятого тирана, а й цілої імперії, вибудованої на тиранічній владі. Чому?

Бо Sic semper tyrannis! – З тиранами так буде завжди!

Для широкого кола читачів.

ISBN 978-617-553-023-8 (Видавництво Анетти Антоненко)

ISBN 978-966-521-794-7 (Ніка-Центр)

© 2021 Salerno Editrice S.r.l., Roma

© Ганна Залевська, переклад, 2023

© Видавництво Анетти Антоненко, 2023

Передмова

Sic semper tyrannis!

Історія кишить тиранами. Кожна епоха продукує їх цілими пачками — із власним набором узурпаторських технологій, арсеналом хитрощів і грубої сили, дозами жорстокості та цинізму, сумішшю насильства й пропаганди. У кожного тирана — свій і майже завжди пекельний епілог, не менш злостивий, ніж його сходження на світову арену: з цієї купи облич мало хто помер у своєму ліжку (та й то зазвичай від отрути).

Непозбувність тиранії й різноманіття її історико-політичних форм підштовхують до двояких висновків. З одного боку, антропологічно-політичне значення тиранії виходить за межі історичних епох і цивілізацій, що дозволяє виявити в ній певні політико-правові константи. А з іншого боку, якщо тиранія як історичне явище притаманна кожній епосі та цивілізації, якщо вона успадковує від них характерні ознаки, то хіба можна робити *попурі* з Аттіли і Гітлера, Сталіна й Юлія Цезаря?¹ Утім, це робилося й робиться донині. Нам не уникнути історіографічної перспективи, якщо ми хочемо зрозуміти, як і чому тиранія раз у раз постає раціональною відповіддю на конкретні, породжені історичною реальністю запити. Інша річ — наскільки така відповідь є політично (не)правильною, юридично (не)правомірною, морально (не)прийнятною, це вже слід оцінювати в історичній площині.

Саме історичного фокусу дотримується наш твір у спробі зробити вертикальний зріз подій від *великого вибуху* західної політичної думки, тобто зародження грецького *поліса*, до

сьогодні. Не забуваючи при тому про зворотну перспективу: щоб краще зрозуміти «фізіологію» тиранії в різноманітних формах, не зайвим, ба більше, корисним буде дослідити її «патологію», тобто схопити момент, коли починається пробуксовка політико-правового механізму, за допомогою якого вона себе (само)виправдовує, і коли виникає потреба в радикальному рішенні, тобто в тираноборстві з метою її ліквідації. Убивство тирана одночасно є фізичним усуненням харизматичного лідера, — який спромігся нав'язати себе завдяки яскравій особистості чи застосуванню сили з теоретичним обґрунтуванням, — і політичним актом, теоретично умотивованим і виправданим на політико-правовому рівні. З цієї точки зору, тираноборство розглядається як така собі патологія «у квадраті», тобто якщо тиранія — в аристотелівському розумінні — є патологією розвитку однієї з форм державного правління, то тираноборство знаменує собою її остаточний розпад. Або дотримуючись давньої традиції застосування до політичних явищ медичної термінології², ми можемо вважати це явище кривавим «гомеопатичним» лікуванням, де вам прописують ту саму отруйну суміш (*farmakon*), яку вам треба здолати: насильство, харизму (тираноборця) вкупі з юридичним і політичним виправданням.

Якщо тиранія є константою в політичному досвіді людини, хоча й з різною історичною морфологією, то тираноборство триватиме завжди. *Sic semper tyrannis* («з тиранами так буде завжди») — цю інвективу, тобто обвинувальні слова, приписують Бруту після вбивства Цезаря, і вони декілька разів зринають в історії Сполучених Штатів Америки: у XVIII столітті Джордж Мейсон запропонував зробити їх гаслом штату Вірджинія, а в XIX столітті їх начебто промовив південець Джон Вілкс Бут під час убивства Лінкольна в 1865 році, як нагадування про

вбивство Цезаря. Та обставина, що Брут³, найімовірніше, цього не казав, а Бут — і поготів, ніяк не применшує ефекту, який ця інвектива справляла на громадську думку; ба більше, мусування цієї фрази свідчить про те, наскільки сильним в колективній уяві було розуміння «справедливого» кінця, на який заслуговує тиран.

Саме про це ми й поговоримо: про юридичне підґрунтя тираноборства на додаток до його політичної доцільності.

* * *

Я присвячую цей твір пам'яті Мей та Марії Тільде

I. Тирани і тираноборство: винахід греків?

1. Грецька тиранія: кентавр у дзеркалі

Греція — якщо розуміти під цим словом певний етап західної цивілізації, радше добу її становлення — залишила нам низку міфологічних образів, що постають «конструкторами» з різних морфологічних деталей (наприклад, кентавр: напівлюдина-напівкінь або знаменитий Сфінкс), підштовхуючи нас до пошуку притаєної символіки цих *ιδέα* (образів). Отже, у давньогрецькій мові ці образи позначалися словом, яке ми сьогодні знаємо як «ідею». Справді, наша «ідея», тобто уявлення про тиранію як шаблон «негативного відтиску» тираноборства походить від грецького *τυραννίς* (*tyrannis*), яке в реальності постає семантико-концептуальною химерою (лат. *hircocervus* або грец. *tragelafo* (τράγος)) чи, якщо хочете, кентавром: напівраціональним-напівбрутальним створінням, що вважається провісником поганих подій та руйнувань, яке можна приборкати лише мудрістю й урівноваженістю. Статуя Аteni Партенос зображала кентаврів під сандалями богині, що означало їхнє підкорення божественній *софросюне* (σωφροσύνη, 'мудрості')¹. Створіння (і творення), яке ми спробуємо ухопити у відображеннях під час гри семантичних і аксіологічних дзеркал.

Греки передали нам поняття тиранії за допомогою слова з негрецькою етимологією; цей термін означав особливий тип здійснення влади й спочатку не мав тих негативних конотацій, які грецька цивілізація йому приписала в процесі політико-семантичної перебудови, започаткувавши тисячолітню

традицію (в сенсі передачі). Слово τυραννίς (тиран) справді має «чужинську» етимологію, імовірно, анатолійську, навколо цієї гіпотези точилися — і досі точаться — численні дискусії фахівців.

Існує поширена думка, що це слово має лідійське походження. Окрім співзвучності з *тирренцями* (етруски вважалися вихідцями з Лідії), ця гіпотеза має привабливий вигляд у світлі теорій про вплив Лідії (чиє місто Тірра згадується в розглянутих джерелах) на встановлення тиранічних режимів на іонійських берегах. Утім, в істориків немає єдиної думки щодо цієї гіпотези². Привертає увагу, однак, така історико-політична обставина: цей термін відсилає до політико-державницького досвіду східного типу, коли влада правителя чи володаря (термін, яким деякі історики пропонують перекладати *tyrannis*), здійснювалась на особистісно-абсолютистських засадах, не передбачаючи консенсусу, тобто народної згоди, і не знаючи династичних обмежень. У контексті Греції це означає монархічну владу, але... не в сенсі грецької монархії: йдеться не про гомерівського царя (βασιλεύς, *basileus*), який позиціонував себе вождем у династичному зв'язку з попередником, чиї виключні права були узгоджені з громадою.

У прадавні часи грецький світ демонструє шанобливе ставлення до тиранії, принаймні, це відчувається в перших згадках про неї. Своєю появою в грецькому лексиконі слово τυραννίς завдячує поетам. Зовсім недивно, що саме поезія є тим *sedes materiae*, тобто *контекстом*, де ми вперше чуємо про тиранію: для греків поезія — це водночас і богослов'я, і політика, як свідчить Гесіод³. Якщо в Гомера цього слова ще немає⁴, то в мові Архілоха (VII ст. до н.е.) воно вже з'являється. Достатньо прочитати переклад ямбічних віршів поета з Паросу, щоб зрозуміти їхню багатозначність.

*Мене не цікавить майно, золотом повне у Гігеса,
заздрість не мучить мене, не бентежать діяння
богів, і не бажаю великої я тиранії;
це від думок моїх дуже далеко⁵.*

Згадане Архілохом ім'я Гігеса належить родоначальникові династії Мермнадів, що походив з міста Тірра й царював у Лідії в першій половині VII століття до н.е. — таким чином, є надія на замкнення етимологічно-топографічного кола *tyrannis-Tyrrhenoi/Tyrra*⁶.

Утім, окрім етимологічних досліджень цікаво буде згадати історію Гігеса в оповіді Геродота⁷. Історія це чи легенда — у нашому контексті неважливо, головне, що вона потужно передає прихований у ній символізм. Гігес був охоронцем царя Кандавла, який, вочевидь, мав особливі сексуальні смаки, адже затребував, щоб Гігес споглядав за роздяганням цариці. Коли та дізналась, то «не закричала від сорому <...> натомість замислила помсту Кандавлу: для лідійців, справді, <...> постати перед кимось оголеним <...> то є великий сором». Наступного дня цариця викликала Гігеса і поставила його перед вибором: або він уб'є царя й візьме «разом зі мною лідійське царство», або сам зустрине смерть, «позаяк хтось мусить зникнути: або він, що розставив цю пастку, або ти, що... вчинив неподобство». Після марних спроб відрадити царицю, Гігес «обрав життя». Геродот зазначає, що таким чином він «став господарем його [царя Кандавла] дружини та царства»⁸.

Отже, *перший тиран* в історії Греції стає власне тираном тому, що забирає собі владу над царством, убивши законного суверена, посівши його місце на престолі й у подружньому ліжку, започаткувавши таким чином, радше прищепивши нову династичну лінію до попереднього роду. Доволі показовим є те,

що причина цього вчинку (та 'причина', *aitia*, про дослідження якої Геродот сповіщає у знаменитих перших рядках Прологу як про «візитівку» свого історіографічного розслідування) має еротичний підтекст, хоч як не інтерпретуй поведінку Кандавля⁹. Як ми бачимо далі, сексуальний підтекст дзеркальним чином стане підґрунтям *першого тираноборства*. Проте для становлення тиранії в повному значенні бракує ще одного елементу.

Одразу після опису сцени вбивства Геродот поспішає додати, що Гігес «здобув у такий спосіб царство й отримав схвалення від Дельфійського оракула»¹⁰. «Посвята» вищого порядку (зауважте: не до, а після смерті правителя, та ще й посвята від найголовнішого оракула Давньої Греції) підтверджує й узаконює «офіційний» прихід тиранії. Тож абсолютно не випадково Геродот дозволяє собі термін *тиранія*¹¹ лише в наступному рядку, тобто лише після «легітимізації» в оракула, хоч кількома рядками вище для позначення влади, що її захопив Гігес шляхом убивства, він двічі використовує інший мовний зворот *basileia*, який є царським за визначенням¹².

А раптом розповідь про Гігеса є вигадкою без зв'язку з історичною реальністю? А раптом Геродот підібрав невідповідні, а то й просто випадкові слова? Якщо чесно, одне припущення неймовірніше за інше. Адже символічну силу цієї історії, а отже, ефективність зображеного в ній політико-культурного образу тиранії можна побачити неозброєним оком. Узурпація легітимної влади, переривання династичної лінії вбитого суверена на користь власної, посвята своєї влади *coram populi*, тобто *в присутності народу*, по суті, стали складовими елементами тиранії на довгі століття, що ми побачимо далі.

Повернімося до віршів Архілоха — першого грецького поета, який згадує про тиранію. У нього тиранія асоціюється з

семантикою величності: велика кількість золота, божественні діяння; сама тиранія описується словом *megale*, тобто 'велика'. Поет з Паросу говорить, що «не бажає її», не «заздрить їй», а це означає, що... багато хто їй заздрить, багато хто її бажає, і своїми словами він від таких людей дистанціюється¹³. Загалом, тиранія змальовується як спокуса влади, особливої влади, «нової» влади: тієї, яку отримав Гігес, убивши законного суверена, забравши собі його дружину (є думка, що саме вона була символом влади) і зрештою отримавши посвяту. Тиранія — це принада, сильніша за бажання володарювати. Це невгамовна жага влади, яка вабить, натискаючи на звіриний, тваринний бік кентавра, поступаючи ірраціональним силам, любові до розкоші та сластоті, потураючи всім слабкостям, які грецький поет приписував «східному» чоловікові¹⁴.

Про гру дзеркал (ми її згадували трохи вище) свідчить той факт, що греки використали термін *не* грецького, а азійського походження, забарвивши його негативною конотацією, якої в похідному варіанті термін *не* мав — це ми побачимо трохи згодом. Землі, звідки з'явився цей вислів, затаврували словом «тиранічні» з дуже зневажливим відтінком; таким чином греки спроектували на нього свій політичний осуд, підкреслюючи відмінність еллінів, у яких була політеїа (*politeia*, форма «демократії»). Але насправді, Ацени розпізнавали себе в тому образі, від якого відхрещувалися в інших землях, і азійська тиранія як уособлення Азії була по суті віддзеркаленням Ацен. Чимось, що місто поступово виплекувало в собі.

Утім, вартує уваги наочний парадокс, що остаточно зумовив негативні конотації тиранії, які не полишать її в VI столітті, тобто в «золоту добу Перикла», коли тиранія як політична форма почне виснажуватися разом із занепадом тиранів Пісїстратів. Цей занепад збігається з убивством Гїппарха, сина

Пісістрата та молодшого брата Гіппія, від руки Гармодія та Аристогітона в 514 до н.е. Згодом ми повернемося до цієї історії. Це було не політичне вбивство, як у випадку з Гігесом (хоч тут можна поставити знак питання), але обидва виконавці злочину за визначенням стали тираноборцями, яких одразу вшанували надзвичайними й нечуваними для того часу почестями. За свідченням Плутарха, уперше в Атонах було споруджено пам'ятник смертним, на їхню честь приносили урочисті жертвоприношення (свідчення можна знайти в *Конституції Атен*, що її приписують Аристотелевому колу)¹⁵, а їхнім нащадкам були надані фінансові пільги, які діяли навіть під час економічної кризи в наступному столітті.

Такі почесті в буквальному сенсі є *унікальними*: раніше ніколи не бувало, щоб убивці отримували подібні привілеї. Люди прагнули увічнити *законний* кінець того, хто поводився як тиран і поставив себе поза (радіше понад) правил *politeia*, або виник інший інтерес — ушанувати пам'ять тираноборства з метою консолідації влади Перикла, який швидко зрозумів пропагандистський потенціал цієї операції.

2. (Неочікувана) генеалогія тиранії

У колективній (і політичній) уяві європейців тиранія — це занесений «ззовні» бур'ян (від варварів, ворогів, міжнародних змов і такого іншого), що захоплює поле *поліса* — політику, — придушуючи добрі паростки; з цих шипів у процесі Історії часто народжується колючий кущ, що виростає в злоякісне дерево вище за саме поле й накриває його своєю тінню, затуляючи від світла та відбираючи життя в тих рослин, що здавна населяли ці землі, він приваблює круків і стерв'ятників, які оселяються в чужих гніздах і крадуть яйця інших птахів. Якщо коротко, перекручена версія гірчичного зернятка, яке виростає в дерево й стає притулком для птахів небесних. Історична реальність майже завжди буває іншою. Навіть у цьому *імпринтингу* (фіксації ознак), що характеризує народження в Греції тиранії, а отже, і тираноборства як її невід'ємного зворотного боку. Як учить нас притча, на кожному полі поряд із зерном росте кукіль, а динамічні процеси, завдяки яким кукіль бере гору, є вочевидь чимось більшим і відмінним від банального, підготовленого ззовні державного «перевороту».

Перший парадокс — довга хвиля, що призвела до становлення тиранії в Атенах, тобто в самому серці Греції¹⁶ — бере початок з реформ Солона, мудрого законодавця, який вийшов на політичну сцену на початку VI століття до н.е. і якого атенська традиція вважала батьком «демократії» *поліса*. Мудрість Солона була настільки легендарною, що його постать разом із його «законодавством» балансує на межі історії та міфу. Але це не применшує, ба більше, додає специфічного конструкту атенській, а отже, грецькій, а отже, західній політиці, доказом чого можна вважати популярність Солона як

«батька-засновника» демократії, що закріпилася за ним, уже починаючи з наступного століття.

Відомо, що в 594/93 роках Солон запросили стати посередником у суперечці між власником великої земельної ділянки та селянами — власниками невеликих наділів, більшість яких потопала в боргах, а отже, ризикувала втратити як землю, так і волю (через боргове рабство, яке діяло в класичному грецькому, а потім і в римському світі, доки не закріпилося в «християнському римському праві»). Саме завдяки проникливому — або мудрому, як учить нас традиція, — посередництву між конфліктуючими політичними силами, Солон зі своїм законодавством почав розбудову *eunomia* (*eunomia*), що можна перекласти приблизно як 'добре правління'. У солонівських елегіях — у Давній Греції політика й поезія були нерозлучні та йшли пліч-о-пліч — оспівуються послідовність, доброта та справедливість справи Солон, у якій ніколи навіть натяку на спокус тиранії не було:

За допомогою богів я здійснив усе, що обіцяв, інші речі я теж робив невипадково, бо не хотів нічого робити силою тиранії¹⁷.

Солону приписують конституційну реформу, яка змінила й привела до ладу основи *поліса* (це зветься «матеріальною конституцією»), розподіливши атенян (дорослих і вільних чоловіків) на чотири класи за результатами податкового цензу, отже, за критерієм, що не має відношення до стану народження. Саме з ним пов'язують заснування Гелієї, по суті «народного суду» з революційною політико-судовою функцією.

Судовою, адже доступ до цього суду здійснювався за допомогою певних процедурних механізмів (*epheisis* як позов до суду, в якому викладалася заява на вчинення правосуддя в спорі

між рівними). Політичною, бо до суду міг звернутися будь-який громадянин, хто цього хоче (*ho boulomenos*: 'хто цього бажає'), незалежно від виборчого цензу. Революційною, тому що будь-який громадянин отримав вільний доступ до правосуддя й конституційного устрою (принаймні в матеріальному плані), при тому залученість до суспільного життя на основі податкового цензу мала пріоритет перед узами крові, що руйнувало давні архаїчні структури. Завдяки заснуванню Гелієї та Археопагу в західній культурі справді народилася ідея (чи ідеал, що навіть сильніше) «нової» справедливості, яка, з одного боку, перекривала шлях особистій вендеті, а з іншого — виводила поняття справедливості з-під царини божественного¹⁸; перевага «олімпійських» богів (починаючи із Зевса як очільника) над архаїчними підземними та «земними» божествами (Гея, Аїд, Ерінії) означає в міфологічному — а отже, культурному — плані передачу політико-соціальної естафети від античної аграрної аристократії до нових міських станів¹⁹.

Реформи Солона, таким чином, ознаменували політичний, юридичний і культурний рух у напрямку концепції *поліса*, яку ми зазвичай називаємо «демократичною». Цей рух — революційний у деяких аспектах, як ми побачили — не міг не викликати зворотної реакції, яка давалася взнаки упродовж того ж VI століття, породжуючи напруженість і конфлікти. Плутарх нам розповідає, що Солоном були незадоволені обидві сторони, які він мусив примирити: Евпатриди за те, що він скасував борги фетів (бідняків, селян) перед ними; а фети — за те, що він не довів до ладу перерозподіл землі. А ще його реформи обійшли увагою стан торговців.

Напруга зростає до критичної точки.

Позаяк він не мав наміру встановлювати тиранію (а небезпека чекала, як то кажуть, за рогом), Солон відійшов від

влади, залишивши Ацени в стані політичної порожнечі та соціального хаосу²⁰. Незважаючи на численні неув'язки в тексті Плутарха (наприклад, у розповіді про Пісістрата нам доводиться відокремлювати пшеницю від куколю)²¹, доволі значущим для нашої теми фактом є те, що історично, а головне — у західному баченні історіографії (Плутарх пише між I–II ст. н.е.), «демократичні» реформи Солона посилили внутрішні конфлікти, а також те, що Солон передчував спокусу тиранії на «фізіологічному» рівні. Справді, у переліку архонтів, які обіймали в Аценах вищі суддівські посади й були в певному сенсі «політичним термометром» Ацен, у період між 587 та 583 роками ми двічі зустрічаємо примітку ἀναρχία, 'анархія', а в 582/81 роках архонтом стає Дамасій, якого в 579 році (тобто коли він пересидів визначений законом термін) довелося скидати силою: така спроба нелегітимно залишитися при владі означає, по суті, першу спробу реставрації «тиранії». Ми не маємо в розпорядженні подальших відомостей про Дамасія, але динаміка подій, на наш погляд, доволі чітко прокреслює колію, якою побіжать майбутні історичні перипетії.

Хроніки тих часів навіть розповідають про створення в 580/79 роках своєрідної «спеціальної комісії» з десяти архонтів різного станового походження, яка фіксує дві обставини: владний конфлікт, що розігрується в межах інституційних рамок (на посаді архонта), та розпад «солонівської текстури», що став очевидним і незворотнім. Спрощуючи, але не форсуючи соціально-політичну динаміку VI століття, ми можемо сказати, що вузли на текстурі *поліса* на той час щільно згрупувалися навколо двох полюсів, шматуючи солонівську основу. З одного боку, нетерплячість Евпатридів, чиї кредити фетам обнулялися на очах, хоч терміни сплати вже підійшли, і які погано переживали втрату влади та ще й появу конкуруючої «цензової

знаті», породженої солонівською реформою²², що отримала доступ до магістерських посад і керування *полісом* на принципово нових соціальних підставах. З іншого боку, відгомін аграрної кризи минулого століття, яка залишила незадоволеними найнижчі верстви населення. Двоє заплутаних вузлів із загубленими кінцями, через що розплутати їх уже було неможливо. Тож залишився один метод: теж грецький, але назву якому вигадають пізніше на честь Гордія, що розрубав свій вузол — у нашому контексті йдеться про перехід влади до рук *тирана*, провісником чого була нечітка постать Дамасія.

Соціальна ситуація, що склалася після відходу Солона з політичної сцени (він це зробив добровільно саме для запобігання «тиранічних» спокус), стала ідеальним гумусом для Пісістрата — людини, яку у світлі вищесказаного можна вважати першим тираном у західній історії.

3. Відвертий цинізм та гіпнотизм популізму

Історія сходження цього персонажа до влади — захоплива оповідь, багата на сюжетні повороти, сповнена пропагандистських хитрощів, замішана на народній простодушності, власне, це і є наша Історія, про що часто забувають, тому вона приречена «нав'язливо повторюватися знов і знов»²³. Історія, яка наочно демонструє — тиранія вже коріниться в «демократичному» устрої, де її передумови (обов'язково?) присутні *in potentia*, тобто *потенційно*²⁴.

У наданій Аристотелем реконструкції подій між собою зіткнулися три групи: педієї, або жителі рівнин з родючими землями, прихильники олігархічного правління на чолі з Лікургом; паралії, мешканці узбережжя, які прагнули поміркованого політичного устрою (*ten mÿsen politeian*) під проводом Алкмеоніда Мегакла, та діакрії, мешканці гір з найбільш знедолених місць під керівництвом Пісістрата — людини, яку вважали «дуже-дуже демократичною» (δημοτικώτατος)²⁵. Таку тристоронню розкладку сил на регіональній основі, яку проілюстрував Аристотель²⁶, слід приймати з обережністю (втім, ми пропонуємо застережливо ставитися до всіх першоджерел), оскільки виниклу складну ситуацію не можна звести до рівня тривіального регіонально-соціального розшарування; але свідчення Аристотеля здаються нам доволі важливими з двох точок зору: він стверджує, що на чолі всіх груп, залучених до політичної гри, стояли представники античної знаті²⁷, а ще він вводить в оповідь постать Пісістрата, яку інші першоджерела залишають на цьому етапі в тіні.

Ядро зіткнення складали конкуруючі аристократичні клани, що переймалися радше питаннями престижу лідерів і гордістю за свій *ghenos*, тобто *píd*, ніж якимись політичними мотивами²⁸. Політичні вимоги часто йшли слідом за домовленостями та союзами, аж ніяк не навпаки, а *лідер* зміцнював позиції, повертаючи до себе прихильність різних «течій» за допомогою найкласичнішого з усіх вигаданих греками політичних інструментів: мистецтва переконування²⁹. За словами Плутарха, Пісістрат «скрадливий і привітний у розмові» чоловік, та ще й «розсудливий і поміркований щодо своїх противників». Навіть дотримуючись належної обережності при знайомстві з першоджерелами³⁰, ми не можемо не визнати комунікаційних талантів Пісістрата, майстра офіційних і підкилимних угод як у межах атенського *поліса*, так і під егідою конкуруючих міст. До того ж, він мав харизму полководця-переможця (саме він був стратегом у війні з містом Мегари)³¹ і хвалився родинним зв'язком із Солоном. У нього на руках було багато карт, і він зіграв ними понад усі очікування, вигравши вирішальну роздачу.

Перша спроба перевороту була величезним ризиком і збройною авантюрою, попри заборону застосування зброї. Заявивши про замах на свою особу, про що мала свідчити рана на нозі, яку він охоче виставляв на показ, Пісістрат затребував почет із п'ятдесяти озброєних охоронців. То була перша помилка атенського *демосу*, якого він оманом³² схилив до довіри *extra ordinem*, тобто примусив зробити *виняток з правил*, скасувавши для нього заборону на носіння зброї та надавши — за словами Геродота — не 50 списників, а цілих 300 солдатів «з палицями». Відтоді використання збройних загонів як особистої охорони стане характерною ознакою тиранії, і не тільки символічним атрибутом *ex post*, тобто *після* сходження на

верхівку влади, коли тиран оточує себе «преторіанцями» для захисту від охочих його скинути (тож особиста охорона набуває ознак *status symbol*, підтверджуючи *статус*³³), але й логічним, невід'ємним атрибутом *ex ante*, тобто підготовленим *заздалегідь*: «хто прагне тиранії, потребує охорони» — такий приклад універсального умовиводу наводить Аристотель у роздумах про індуктивний метод³⁴. Велич грецьких філософів, серед іншого, полягала в надзвичайній і водночас природній здатності плавити в одному казані логіку, політику та історію.

Отримавши збройну ватагу, Пісістрат захопив Акрополь і взяв владу. Зауважмо, що для цього першого етапу Геродот поки не використовує термін *тиран*, стверджуючи, що Пісістрат:

*був правителем атенян (ὁ Πεισίστρατος ἦρχε Αθηναίων), не втручався в роботу вже обраних магістрів, не змінював законів; за допомогою діючих установ натомість керував містом і налагодив управління ним у найкращий спосіб*³⁵.

Усі ці події дуже стривожили групи Мегакла та Лікурга, тож, об'єднавшись *ad hoc* (з цією метою), вони вигнали Пісістрата. А той примудрився так зіграти на постійному розбраті й внутрішніх протистояннях у місті, що вдруге отримав контроль, застосувавши одну стратегему, яка припала до душі навіть параліям того самого Мегакла. Стратегема була настільки зухвалою й гротескною, що (як зазначає Геродот) змушує сумніватися в розумових здібностях тих, хто її придумав³⁶, — а ми додамо: ще більше питань вона порушує щодо розумових здібностей атенян, які заковтнули наживку. Попри все, стратегема спрацювала й дала очікуваний результат — техніки переконування, пропагандистські постановки, гра на емоціях і легковірності людей *tunc sicut nunc* (що тоді, що зараз)

складають інструментальний мікс із руйнівним впливом на каркасні конструкції *поліса* як політичного устрою.

Отже, у 550 році біля атенських воріт з'явилася розкішна, щедро оздоблена квітами колісниця, де сиділа дуже вродлива жінка (Фіа з громади Пеанії, про яку ми знаємо лише те, що її зріст 1,75 см набагато перевищував тогочасні середньостатистичні показники для жінок Аттики: пропаганда вже тоді приділяла увагу *physique du rôle*[1]), вона була вдягнена в обладунки і в руках тримала щит, створюючи образ покровительки міста богині Атени. Перед колісницею крокували глашатаї, що увійшли до *поліса* зі словами: «О, атеняни, привітайте з відкритим серцем [і відкритим розумом] Пісістрата, якого особисто Атена, шануючи більше за інших чоловіків, знову веде до свого акрополя»³⁷. Звичайно, історична правдивість цієї сцени та її символізм гідні пильних досліджень істориків, але факт є фактом: народ вітав Пісістрата, оповитого захистом Атени, богині міста.

Влада Пісістрата й цього разу виявилася нетривалою, його було скинуто через черговий союзницький розклад і знову відправлено в заслання. Але не тією людиною був Пісістрат, щоб відступитися; у 546 році до н.е., тобто через три роки після другого вигнання він повернувся до Атен зі зброєю, хоча потреби в її використанні практично не було: «позаяк атеняни дозволяли себе переконувати, Пісістрат утретє взяв Атени й остаточно укоренив *тиранію* (τὴν τυραννίδα)»³⁸. Він започаткував цілу низку економічних ініціатив, які дали поштовх розвитку *поліса*. Запровадження грошової одиниці драхми із зображенням богині Атени з совою стало проявом прозорливої «експансивної» економічної політики, яка сприяла цементуванню соціальних груп: у замовлених ним громадських роботах, починаючи з першого храму Атени в Акрополі, було

задіяно багато робочої сили. Пісістрат підтримав як ремісників (саме до цієї епохи належить аттична кераміка у вигляді чорних фігурок, які ми бачимо на сторінках підручників історії), так і дрібних землевласників і торгівців, про яких свого часу недостатньо подбав Солон і які тепер успішно користувалися нововведеною монетою й торговими трафіками, які вона забезпечувала.

Можна сперечатися (що невтомно роблять історики), чи був цей економічний *розквіт* причиною або наслідком концентрації влади в руках Пісістрата *без формальних змін політичного устрою*. Це важливий момент, оскільки, на наш погляд, ця обставина є однією з характерних ознак багатьох західних тираній. Непросте питання. *Demos-plethos* ('народна маса')³⁹ дозволила йому взяти «тиранічну» владу, адже народ задовольнив свій «шлунок», чи Пісістрату вдалося твердою рукою реалізувати новий економічний курс завдяки силі влади? Зараз ми не ставимо перед собою завдання розібратися в цьому питанні; певно, у неймовірній політичній лабораторії, якою був грецький *поліс* VI–V століть, склався сприятливий збіг обставин із різних динамічних процесів, які раптом увійшли в резонанс. У будь-якому разі, до нас дійшло свідчення — і саме воно нас цікавить — про те, що Пісістрат правив не як тиран, а з дотриманням правил *politeia*:

*Пісістрат прийняв владу й керував державою радше за конституцією, ніж як тиран (politicòs màllon e tyrannikòs)*⁴⁰.

Це пояснює незрозуміле нам в інший спосіб твердження Аристотеля, при тому повторене двічі, що Пісістрат здавався *demotikòtatos* ('дуже демократичним')⁴¹.

А також це вказує на іншу важливу обставину: по смерті Пісістрата (527 до н.е.) Атенами починає правити його син

Гіппій. Цей факт не свідчить про «спадкову тиранію» азійського типу з переважно династичною владою, для якої в Греції не було ані коренів, тобто традицій, ані ґумусу, тобто соціального підґрунтя, він радше підкреслює збалансованість у політичному візерунку тих союзів, які колись виткав Пісістрат і які «витримали» навіть після смерті Гіппія, а також «низовий консенсус» з атенським демосом, і це — той самий останній довід, через який зірвалася спроба Алкмеонідів повалити режим⁴².

4. На сцену Історії виходять «тираноборці»

Гіппій та Гіппарх, сини тирана Пісістрата, дуже відрізнялися між собою за характером, талантами й амбіціями, що стало запорукою їхнього співіснування при владі.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ